

Scrisul epistolar românesc: o perspectivă cultural-retorică (I)

Ioan Milică^{1*}, Gabriela-Iuliana Morcov²

¹Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

²Școala Doctorală de Studii Filologice, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:

Primit 10 decembrie 2015

Acceptat 14 decembrie 2015

Publicat 12 februarie 2016

Cuvinte-cheie:

retorică

scrisoare

istoria scrisului epistolar

Rezumat

Articolul are ca țel prezentarea caracteristicilor de ordin cultural și retoric ale scrisului epistolar, prin urmărirea momentelor esențiale din evoluția scrisorii în spațiul european și în cel românesc. În epoci succesive, delimitarea cadrelor retorice în care se dezvoltă scrisul epistolar este dirijată de repere distincte, de la canoanele discursive ale antichității și încercările de formulare a unor teorii epistolare în epoca postclasică la apariția manualelor epistolare medievale și a lucrărilor de retorică epistolară din epoca Renașterii sau la înflorirea corespondenței private în perioada Barocului și în Secolul Luminilor. Tendința naturală de adaptare a retoricii epistolare la resursele idiomatice ale limbilor vernaculare a favorizat apariția și dezvoltarea unui stil epistolar românesc, ale cărui coordonate culturale și retorice sînt schițate în lucrarea de față.

„Scrisoarea este un mesager credincios”
Bernhard Perger, *Grammatica Nova*, 1485

1. Aspecte generale

O istorie multimilenară leagă scrisorile de viața comunităților omenești, iar culturile epistolare generate de ipostazele acestei activități comunicative probează că epistola a avut, de-a lungul timpului, o multitudine de întrebunțări, fie de natură publică, fie de natură privată. Ca mijloc prin care se asigură comunicarea între indivizi și/sau grupuri aflate la distanță, scrisoarea are proprietatea de a conserva date istorice prin care sînt puse în evidență atît împrejurările în care s-a desfășurat procesul de comunicare, cît și unele din fațetele personalităților protagoniștilor implicați în actul de limbaj avînd concretizare epistolară.

Prezența scrisorii în multe din domeniile vieții omenești reflectă vechimea acestui eficient mijloc de comunicare care a fost adaptat solicitărilor și ritmurilor impuse de progresul tehnologic, de la străvechile mesaje babiloniene gravate pe tăblițe de lut (Roberts, 1843, p. 1), la primele tratate medievale (Murphy, 2001, p. 203) dedicate artei de a compune scrisori, *ars dictaminis*, și, mai apoi, la tradiția manualelor de etichetă epistolară (Bly, 2004) sau la tiparele electronice ale e-mailurilor (Crystal, 2004, p. 94–128). Mai mult decît a fi o formă de dialog la distanță, așa cum apreciau unii din vechii retori greci și latini, scrisoarea este expresia capacității ființei umane de a tezauriza, în scris, secvențe fulgurante din fluxul caleidoscopic al realității, după cum a fost acesta analizat în laboratorul de noțiuni și de imagini al gândirii. Din acest punct de vedere, se poate aprecia că elementele relevante în istoria scrisului (Fischer, 2001), precum materialele și instrumentele de scris, tipurile de scriere sau mecanismele de construcție textuală, se răsfrîng și în destinul cultural al epistolei. Pe lîngă faptul că pot fi considerate ca dovezi materiale ale evoluției produse în dinamica scrisului, scrisorile pot fi interpretate și ca artefacte ideologice, întrucît dau seamă despre mentalități și despre spiritul unei epoci. Așa cum orice tablou oferă indicii atît despre starea materială a lumii în care artistul a trăit, cît și despre universul de reprezentări și de idei al pictorului ori al contemporanilor săi, tot astfel scrisorile îl călăuzesc pe cititor să reconstituie viziunea despre lume a epistolierului.

* Adresă de corespondență: ioanister@gmail.com.

Data fiind bogăția de forme și funcții ale scrisorilor, analiza specificului semiotic al acestor texte trebuie să aibă în vedere dubla raportare la cadrele conceptuale prin care se asigură libertățile și constrângerile compoziționale ale scrisorilor și la uzanțele scrisului epistolar. Cadrele conceptuale se creează în timp, prin intrarea în concurență a concepțiilor referitoare la alcătuirea, funcționarea și impactul scrisorilor în existența de zi cu zi. În paralel cu acest plan al explorării teoretice, uzanțele se observă pe terenul deprinderilor de întocmire și de punere în circulație a scrisorilor. Separația (de factură metodologică) între teoria epistolară și cutumele epistolografice este utilă pentru a descrie cadrele culturale în care activitatea de comunicare prin intermediul scrisorilor nu a beneficiat de cutia de rezonanță a unor constructe teoretice delimitate în chip explicit, ci s-a desfășurat multă vreme în virtutea tradiției, astfel încât anumite uzanțe au căpătat prestigiu și s-au instituit ca modele. Se poate semnală, astfel, deosebirea între tiparele explicite și cele implicite, pe de o parte, între practicile bazate pe prescripții savante și cele călăuzite de intuiție, pe de altă parte.

Studiul scrisorilor și al teoriilor epistolare are, deci, importanța de a pune în lumină reticularitatea¹ scrisului epistolar. Caracterizate de coeziune și coerență, „decupajele” numite scrisori codifică, în reliefurile cîmpurilor lor deictice² și simbolice³, *modi vivendi* care pot face obiectul unei arheologii a textului, precum cea propusă de Metzeltin & Thir (2013).

2. Etape în evoluția scrisului epistolar în spațiul european

În Europa, teoria epistolară, *ars dictaminis*, este o creație medievală prin care s-a marcat desprinderea de spiritul oral al marilor retorică greco-latine (Camargo, 2006b, p. 271–275; Mack, 2011, p. 229; Murphy, 2001, p. 194). Această îndepărtare s-a produs pe măsură ce nevoile birocratice crescînde ale principalelor instituții medievale (cancelariile claselor conducătoare, biserica, armata, breslele, instanțele de judecată ș.a.) au reclamat recursul la concepte, metode și instrumente de gestiune cât mai eficiente, iar scrisul epistolar s-a dovedit prielnic acestui complex proces de dezvoltare și de specializare comunicativă, fiind adoptat în cele mai importante domenii ale civilizației și culturii medievale: administrație, artă, diplomație, economie, justiție, religie. Prin longevitate și impact, *ars dictaminis* s-a dovedit cea mai reușită adaptare a unor precepte retorice clasice la specificul vieții medievale (Camargo, 2006a, p. 60).

Fără a neglija potențialul persuasiv al scrisului, retoricii greci⁴ și romani⁵ ai Antichității au fost mai cu seamă preocupați de buna întocmire a cuvîntărilor oratorice (Perelman, 1991, p. 97). Arta de a vorbi în public a constituit mediul comunicativ care a favorizat, în secolul al V-lea î. Hr., dezvoltarea democrației în lumea orașelor grecești, mai ales la Atena (Erskine, 2007, p. 272). Specialiștii în retorică greacă sînt de acord că marea încredere a vechilor greci în virtuțile comunicării orale nu numai că a modelat mecanismele și instituțiile vieții sociale pe care ei au creat-o, ci a influențat însăși concepția lor despre funcțiile vorbirii, în genere, într-o perioadă în care scrisul și cititul caracterizau în foarte mică măsură educația cetățenească (Thomas & Webb, 1994, p. 6). Mai apoi, în lumea romană, ceremonialul oratoric dezvoltat sub influența retoricii grecești a căpătat o ritualizare din ce în ce mai pronunțată în conceperea și transmiterea cuvîntărilor prin viu grai (Dominik & Hall, 2007, *passim*; Habinek, 2005, *passim*). Cu alte cuvinte, importanța

¹O sinteză asupra aspectelor definitorii ale sensului textului—caracter reticular, caracter inferențial, caracter pluricodic (volumic) și caracter sinergic—este realizată de Vlad (2008).

²Conform concepției lui Karl Bühler, comunicării umane îi sînt proprii trei moduri deictice: *ostensiv*, concretizat în actul de a arăta sau de a indica ceva, *anaforic*, concretizat în actul de a evoca, adică de a zugrăvi prin cuvinte imaginea unui fapt petrecut, și *am Phantasma*, concretizat în actul de a exprima ceva imaginar, adică de a plăsmui, cu ajutorul cuvintelor, un univers închipuit (Bühler, 2011, p. 94–95).

³Dacă sistemul deicticelor semnaleză în ce situație se produce comunicarea (ego-hic-et-nunc), cîmpul simbolic oferă indicii despre context, adică despre ceea ce este reprezentat prin enunțuri (Bühler, 2011, p. 169f.).

⁴„În lumea greacă, din cauza rarității și costului ridicat al materialelor necesare scrisului, nu e surprinzător că această tehnologie a fost utilizată pentru a consemna doar cele mai importante și cele mai elocvente mostre de comunicare verbală” (Thomas & Webb, 1994, p. 11).

⁵În retorică romană, arta cuvîntului scris pentru a fi rostit în public cunoaște o dezvoltare fără precedent (Sciarrino, 2007, p. 55).

acordată oratoriei era convergentă cu ritmurile intime ale vieții publice din Antichitate.

Temeinica explorare a virtuților oralității se întemeia pe conștiința că dreptul la cuvânt în chestiunile privind viața cetății presupunea desfășurarea unui proces de comunicare cu trei poli (Meyer, 2010, p. 37–38): a) problemele de interes civic (polul problematizării realității prin limbaj), b) instanța vorbitorului educat să-și stăpânească cuvintele, conștient fiind de puterea lor asupra celorlalți (polul oratorului) și c) publicul dispus să reacționeze față de cele afirmate de cuvântător (polul auditoriului).

Conștiința că cele două ipostaze de desfășurare a comunicării, orală și scripturală, au regim stilistic distinct este cu limpezime exprimată de Aristotel⁶ și respectată în toată literatura antică închinată artei elocinței. Cu toate acestea, prevalența oralității asupra scripturalității a fost mereu vie în marile proiecte retorice ale Antichității, după cum o dovedesc, de pildă, considerațiile lui Quintilian (1974, vol. I, p. 92–98; I.8) asupra modalității de rostire și de înțelegere, prin analiză și interpretare, a textelor literare și a celor destinate a fi rostite în public.

Interesul arătat cuvântărilor oratorice a favorizat constituirea unor extinse și fertile culturi epistolare (greacă și latină) care pun în prim-plan noblețea scrisorii ca mijloc de comunicare publică și privată (Roberts, 1843, *passim*). Fără a fi dezvoltat un ansamblu de teorii epistolare înglobate în concepțiile retorice ale vremii, marile spirite din epoca clasică au lăsat ca moștenire posterității comoara unor scrieri epistolare care, în perioadele următoare, au constituit fundația pe care s-au edificat noi perspective teoretice asupra menirii scrisorilor. Prin urmare, constatarea că, în Antichitate, asupra scrisului epistolar va fi existat o viziune încheată în mod coerent și mai degrabă implicit, statornicită prin prisma unor tradiții discursive este completată de observația că încercările de încheiere a unor teorii ale epistolarității datează, cel mai probabil, din epoca postclasică⁷ (Poster, 2007, p. 21). În lumina textelor care s-au păstrat din primele cinci veacuri ale erei creștine, se poate consemna că teoria epistolară atinsese un rafinament retoric remarcabil, aspect probat de tipologia complexă a scrisorilor⁸.

După căderea Imperiului Roman de Apus, arta de a compune scrisori s-a bucurat de popularitate între membrii elitei intelectuale din Imperiul Bizantin. De altfel, încă din secolul al IV-lea d. Hr., devenise evidentă împletirea vechii tradiții clasice grecești cu tradiția retorică și epistolară creștină. Prin raportare la epistolele pauline pe care Sf. Augustin le-a valorificat ca modele de elocință în celebra sa *De doctrina christiana* (396–426), Părinții Capadocieni au contribuit la crearea unui strălucit filon epistolar, conservat și exploatat ca model în secolele următoare (Silvas, 2007). De altfel, în articolul dedicat epistolografiei

⁶În *Retorica* sa, Aristotel (2004, p. 339, 341) invocă principiul adecvării, adică principiul potrivirii și proporțiilor, pentru a trasa deosebirea stilistică dintre scrieri și cuvântările oratorice: „(...) stilul propriu limbii scrise nu este același cu stilul propriu discuției (...). Iar când sînt comparate, <discursurile> proprii limbii scrise par seci în dezbaterile publice, pe cînd cele ale oratorilor, care au fost bine rostite, par profane în mîinile cititorilor”.

⁷O antologie realizată de Abraham J. Malherbe (*Ancient Epistolary Theorists*, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1988) inventariază contribuțiile unor autori de pînă în secolul IV d. Hr.: Demetrius, Cicero, Seneca, Pseudo-Demetrius, Filostrat din Lemnos, Grigore de Nazianz, Iulius Victor și Pseudo Libanius.

⁸Într-un studiu dedicat teoriei epistolare în Antichitatea greco-latină, Poster (2007, p. 21–51) notează, citînd antologia elaborată de Malherbe, că *Typoi Epistolikoi*, lucrare atribuită lui Pseudo-Demetrius, cuprinde o taxonomie cu douăzeci și unu de tipuri de scrisori, în timp ce o altă clasificare, inclusă în *Epistolimaioi Kharaktères*, lucrare atribuită lui Pseudo-Libanius, inventariază nu mai puțin de patruzeci și unu de feluri de epistole. Redactate în stil simplu și succint, cele două lucrări par să fi avut ca public-țintă membrii educați ai aristocrației și elevii școlilor în care se țineau lecții de retorică. Cu titlu ilustrativ, redăm clasificarea propusă în *Epistolimaioi Kharaktères* (apud Iovine, 2010, tipologie menționată și în Poster, 2007, p. 28–30): 1) parainenetikē (de laudă); 2) memptikē (de blam); 3) paraklētikē (de îndemn); 4) systatikē (de recomandare); 5) eirōnikē (ironică); 6) eucharistikē (de mulțumire); 7) philikē (de amicitie); 8) euktikē (de solicitare); 9) apeilētikē (de amenințare); 10) aparnētikē (de negare); 11) paraggelmatikē (de avertizare); 12) metamelētikē (de căință); 13) oneidistikē (de reproș); 14) sympathētikē (empatică); 15) therapeutikē (apologetică); 16) sygcharētikē (de felicitare); 17) paralogistikē (de dispreț); 18) antegklēmatikē (de contraatac); 19) antepistaltikē (de răspuns); 20) paroxyntikē (de provocare); 21) paramuthētikē (de consolare); 22) hybristikē (de ofensă); 23) apaggeltikē (de relatare); 24) schetliastikē (de lamentare); 25) presbeutikē (diplomatică); 26) epainetikē (de elogi); 27) didaskalikē (didactică); 28) elegktikē (de respingere); 29) diablētikē (malițioasă); 30) epitimētikē (de împiedicare); 31) erōtēmatikē (de cercetare); 32) paratharryntikē (de încurajare); 33) anathetikē (de iertare); 34) apophantikē (declarativă); 35) skōptikē (de batjocură); 36) metriastikē (de supunere); 37) ainigmatikē (enigmatică); 38) hypomnēstikē (de evocare); 39) lypētikē (de condoleanțe); 40) erōtikē (de iubire); 41) miktē (mixtă).

bizantine și inclus în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, **Jeffreys & Kazhdan** (2000, p. 718–720) afirmă că, după epoca de înflorire din secolul al IV-lea, epistolografia bizantină a cunoscut o perioadă de stagnare și regres, urmată, în secolele al XI-lea și al XII-lea de atingerea unei culmi în scrisul epistolar versificat.

În Antichitate, corespondența oficială era destinată lecturii publice (**Radner**, 2014⁹). Citite în prezența adresantului (conducătorul) și a unei audiențe care înțelegea și gusta însemnătatea acestui ritual de lectură, scrisorile au încheșat, prin trăsătura stilistică a oralității, un ceremonial discursiv cu roluri socio-culturale multiple¹⁰. În era bizantină, curierii scrisorilor, *grammatophoroi*, erau considerați scrisori vii, ei având rolul de a transmite informația factuală, în timp ce scrisorile ca atare ornamentau mesajele prin viu grai purtate de aceștia. Tipologia scrisorilor era determinată îndeosebi de scopul și de conținutul epistolelor.

În acord cu scopul urmărit, scrisorile aveau caracter oficial, privat sau literar. Circulația epistolelor oficiale emise de curtea imperială și de înalții prelați creștini era consemnată în arhivele publice. Scrisorile particulare se limitau la schimbul de opinii între expeditor și destinatar, în timp ce scrisorile literare, adresate unei audiențe largi, aveau finalitate estetică, din moment ce făceau referire la persoane și situații imaginare. După conținut, se făcea deosebirea între scrisori diplomatice, teologice și cărturărești (**Jeffreys & Kazhdan**, 2000, p. 719). Ca parte a ceremonialului discursiv bizantin, scrisoarea consta, de regulă, dintr-un protocol inițial, un context și un protocol final. Ca secvențe ritualizate, proprii unei retorici fatice (**Perelman**, 1991, p. 107f.), protocolul inițial și cel final oglindeau impactul creștinismului asupra artei epistolare, prin prezența toposului modestiei (*tapeinotes*, **Kazhdan & Ševčenko**, 2000, II, p. 1387). Cu alte cuvinte, scrisul epistolar reprezenta o marcă de identitate și de prestigiu în cultura înaltă a vremii, atât în dimensiunile ei publice esențiale (administrație, artă, justiție, politică, religie etc.), cât și în viața privată a oamenilor educați.

În emergenta orînduire feudală, stratificarea socială din ce în ce mai complexă s-a reflectat, în planul scrisului, în apariția culegerilor de modele de documente cu structură fixă (*formule*). Folosite în funcție de tipurile de împrejurări pentru care fuseseră concepute, formulele au asigurat, în lumea occidentală, supraviețuirea scrisului epistolar între secolele al VII-lea și al IX-lea. În preajma anului 1000, nivelul de educație atinsese, în Europa, pragul cel mai de jos, în comparație cu primele șase secole ale erei creștine (**Murphy**, 2001, p. 199–202). În această perioadă caracterizată de simplitatea și austeritatea scrisului epistolar apar, în abația benedictină din Monte Cassino, primele manuale epistolare, redactate de Alberic de Monte Cassino (Figura 1) și de ucenicul acestuia, Ioan de Gaeta, cancelar al administrației papale în perioada 1089–1118 și Suveran Pontif (Papa Gelasius II), în ultimul an de viață (1118–1119). Așadar, Curia a influențat în mod direct dezvoltarea, formalizarea și popularizarea convențiilor retorice ale scrisului epistolar (**Perelman**, 1991, p. 100).

În esență, contribuția lui Alberic de Monte Cassini la dezvoltarea retoricii epistolare s-a materializat în standardizarea părților epistolei, în nuanțarea formulelor de salutație și de introducere în funcție de statutul epistolierilor, în fixarea unor principii de ornare expresivă a epistolei (*colores*), în stabilirea unor forme și modele oficiale de scrisori și, nu în ultimul rând, în susținerea recursului la proză ritmică în scrisul epistolar, pentru ca scrisoarea să fie cât mai convingătoare în momentul citirii cu voce tare (**Murphy**, 2001, p. 210).

Organizarea scrisului epistolar în conformitate cu preceptele retoricii ciceroniene (Tabela 1) a fost

⁹Din prefața volumului elaborat de un colectiv internațional de istorici aflăm că cercetarea a acoperit perioada de timp cuprinsă între secolul al XV-lea î. Hr. și secolul al VI-lea d. Hr. și că a fost organizată în jurul unor întrebări-cheie: „1. Care sînt rolurile mesagerilor și ale scrisorilor în comunicarea oficială la distanță? 2. Care este rolul scribilor sau al secretarilor? 3. Ce limbi sînt utilizate în corespondența de stat? 4. Există un sistem special de comunicare? Cum este organizat? 5. Cum se asigură siguranța informației în timpul transmiterii? 6. Există tipare și modele ale comunicării oficiale? 7. Există reguli obligatorii ale comunicării? 8. Cînd și cum erau scrisorile făcute publice? 9. Erau scrisorile arhivate pentru nevoi ulterioare?” (**Radner**, 2014, p. 3–4).

¹⁰La curtea împăraților bizantini, dincolo de rolul primar de a informa elita politică și administrativă în legătură cu diverse evenimente, spectacolul lecturii publice a scrisorilor oficiale umplea și golul cultural provocat de dispariția teatrului (**Jeffreys & Kazhdan**, 2000, I, p. 719).

III.

Diffinitio epistole.

Est igitur epistola congrua sermonum ordinatio ad exprimendam intentionem delegantis instituta. uel aliter epistola est oratio ex constitutis sibi partibus congrue ac distincte composita delegantis affectum plene significans.

IV.

De partibus epistole.

Cuius uidelicet quinque sunt partes: salutatio, benivolentia captatio, narratio, petitio, atque conclusio.

Figura 1: Fragment din tratatul lui Alberic de Monte Cassino, *Rationes dictandi*, extras din Rockinger (1863, p. 10).

dezvoltată, în perioada imediat următoare, de Adalbert de Samaria și de Hugo de Bologna, astfel încât, din secolul al XII-lea, retorica epistolară a școlii bologneze a început a se răspîndi în marile centre monastice din Europa, în Franța, mai întâi (Figura 2), și în sudul Germaniei, mai apoi, impulsiv astfel apariția a sute de tratate și a mii de manuscrise privind arta epistolară (Camargo, 2006a, p. 60).

Cicero: părțile orației	Școala de la Bologna: structura textului epistolar
<i>Exordium</i> (Exordiu)	<i>Salutatio</i> (Salutație)
–	<i>Captatio benevolentiae</i> (Captarea bunăvoinței)
<i>Divisio</i> (Diviziune)	–
<i>Narratio</i> (Narațiune)	<i>Narratio</i> (Narațiune)
<i>Confirmatio</i> (Confirmare)	<i>Petitio</i> (Cerere)
<i>Refutatio</i> (Respingere)	–
<i>Peroratio</i> (Perorație)	<i>Conclusio</i> (Încheiere)

Tabela 1: Părțile orației și părțile scrisorii (cf. Murphy, 2001, p. 225).

Totodată, se cuvine arătat că introducerea „rigorii teoretice în practicile pedagogice cu lungă tradiție din care s-a născut *ars dictaminis* s-a manifestat ca răspuns față de necesitatea unei instrucții mai eficiente a funcționarilor. În nordul Italiei, conflictele dintre papalitate și regalitate, expansiunea comerțului și dezvoltarea formelor publice de guvernământ au avut ca efect creșterea fără precedent a cererii de funcționari instruiți să îndeplinească roluri precum cel de notar, secretar papal sau cancelar imperial. (...) Pe măsură ce structurile medievale de putere au devenit din ce în ce mai complexe și mai dependente de scris, învățații medievali au venit în întâmpinarea nevoilor cu un mijloc flexibil și eficient de pregătire a clasei de literați care au asigurat fluxul de documente necesare” (Camargo, 2006a, p. 61).

Faptul că, în epoca medievală, stilul de redactare epistolară, denumit *cursus*, nu se confunda cu regulile compoziționale ale altor documente de cancelarie poate fi, între altele, probat de distincția trasată între *ars dictaminis* și *ars notariae*. Fără a fi complet separate una de cealaltă, cele două trasee curriculare din educația monastică a secolului al XIII-lea au fost reflectate de existența unor manuale distincte și s-au dezvoltat în raport de relativă autonomie (Murphy, 2001, p. 264f.; Witt, 1982, p. 25).

Pregătite în continuitatea tezelor cuprinse în tratatele medievale sau intrînd în polemică cu acestea, lucrările de retorică epistolară din epoca Renașterii „au mai multe trăsături comune. În general, ele propun definiții ale scrisorii, deosebesc mai multe tipuri de scrisori, furnizează rețete de redactare și exemple pentru fiecare tip și oferă recomandări pentru adoptarea anumitor formule de adresare” (Mack, 2011, p. 228).

Pentru autorii renascentiști de manuale epistolare, revalorificarea preceptelor retoricii antice a avut impact semnificativ sub mai multe aspecte.

În primul rînd, s-au produs schimbări în canonul discursiv al scrisorilor. Dacă învățații medievali au avut cu precădere în vedere stilul epistolar oficial, erudiții Renașterii¹¹ s-au interesat din ce în ce mai

¹¹În volumul dedicat retoricii renascentiste, Peter Mack are în atenție autori precum Niccolò Perotti (1430–1480), Fran-

I.

De dictamine.

Quia nobis est propositum tractare de arte dictaminum, primum videndum est quid sit dictamen.

Dictamen sic diffinitur. dictamen est literalis edicio, venustate sermonum egregia, sententiarum coloribus adornata.

Dictaminis autem plures sunt species. dictamen aliud est metricum, aliud prosaicum. de metrico nihil ad presens.

Prosaici vero plures sunt species: oracio, rethorica, epistola. et etiam pretermisiss aliis de epistola agamus.

II.

De epistola.

Epistola sic diffinitur. epistola est oracio congrua suis e partibus conuenienter composita affectum mentis plene significans. oracio congrua dixi ad exclusionem earum que non sunt oraciones. suis e partibus dixi, quia quinque sunt partes dictaminis: salutacio, exordium, narracio, peticio, et conclusio. conuenienter composita dixi, quia quod primum est in dictamine non debet fieri medium vel vltimum, vel e conuerso. affectum mentis plene significans, quia ille qui mittit illi cui mittitur animum suum debet declarare.

Figura 2: Fragment din tratatul *Incipit Summa Dictaminis* al școlii de la Orléans, extras din Rockinger (1863, p. 103).

mult de condiția retorică a scrisorilor particulare. Deconstrucția canonului epistolar medieval s-a realizat progresiv. Astfel, umanistul italian Giovanni Mario Filelfo stabilește—în *Novum epistolarium seu ars scribendi epistulas* (1477)—o taxonomie cu 80 de specii de scrisori pe care le clasifică în acord cu tripticul stilurilor din retorica antică: stil simplu, stil moderat și stil înalt. Prin aceasta, se realizează o ierarhie compozițională a ipostazelor scrisului epistolar, deosebindu-se între scrisorile foarte familiare, cărora le-ar fi propriu stilul simplu, scrisorile familiare, compuse în stil moderat, și scrisorile solemne, grave, elaborate în stil înalt (Mack, 2011, p. 236).

O reformă și mai pronunțată este propusă de Erasmus din Rotterdam. În ton cu alți autori, cărturarul olandez înlocuiește structura retorică a epistolei medievale cu alt model, inspirat din teoria genurilor retorice (Mack, 2011, p. 242–243). Îi sînt proprii genului deliberativ, scrisorile de persuasiune și disuasiune, de încurajare și descurajare sau scrisorile de iubire, adică epistolele în care se problematizează onorabilul, utilul și posibilul. Se încadrează în genul juridic scrisorile de acuzare, de respingere, de defăimare sau de justificare, adică toate concretizările epistolare care țin de acuzare și de apărare. În sfera de cuprindere a genului demonstrativ (epidictic) sînt incluse scrisorile de laudă. Mai mult decît atît, Erasmus este unul din primii cărturari cu o viziune modernă asupra epistolarității, din moment ce insistă asupra dimensiunii interactive a schimbului epistolar. În economia stilistică a scrisorilor, factorii-cheie ai compoziției epistolare țin de identitatea destinatarului, de relația pe care epistolierul o are cu adresantul și de conținutul tematic al scrisorii (Mack, 2011, p. 246). Este, astfel, prefigurată o viziune pragmatică asupra scrisului epistolar, prin raportare la axa emițător – mesaj epistolar – receptor.

Un alt cărturar renescentist important, Justus Lipsius, a conceput o tipologie epistolară ternară (Mack, 2011, p. 254), întemeiată, se pare, pe opoziția public–privat: *scrisori grave*, proprii comunicării publice, *scrisori erudite*, specifice comunicării publice și particulare în domenii precum filologia, filosofia și teologia, și *scrisori familiare*, specifice comunicării private. Același autor a stabilit un inventar de calități retorice ale textului epistolar¹².

În al doilea rînd, cărturarii renescentiști au exprimat necesitatea de a reconsidera statutul retoric al scrisorii, astfel încît acesta să se potrivească cu realitățile vremii. În viziunea autorilor antici și medievali

cesco Negro (n. 1452), Erasmus din Rotterdam (?1469–1536), Juan Luis Vives (1492–1540) sau Justus Lipsius (1547–1606).

¹²Acest aspect va fi discutat în partea a doua a articolului nostru.

de tratate epistolare, scrisoarea oficială era destinată rostirii cu voce tare în fața unui auditoriu, aspect probat de valorificarea efectelor persuasive și expresive ale ritmului în proză. În viziunea cărturarilor din Renaștere, acest ceremonial discursiv, considerat întrucâtva desuet, se cerea înlocuit cu tipare retorice mai apte să redea schimbările petrecute, începând cu secolul al XV-lea, în cadrul comunicării epistolare publice și private. Altfel spus, ritualizarea fatică și conativă a epistolelor oficiale nu mai putea fi extinsă și asupra scrisului epistolar familiar, cu un caracter „conversațional” și nepublic mai accentuat. De pildă, în *Epistolica Institutio* (1591), Justus Lipsius propune ca cele expuse într-o scrisoare familiară să nu mai urmeze un model rigid de organizare, ci să oglindească, prin mobilitate compozițională, interesele epistolerului, ca într-o conversație (Mack, 2011, p. 255).

În sfârșit, în epoca Renașterii, scrisul epistolar se metamorfozează, prin depășirea stadiului de imitație aproape mecanică și prin instaurarea unui climat de imitație pronunțat creatoare. Spre exemplu, în concepția lui Erasmus, scrisul epistolar capătă blazon de noblețe în măsura în care imitarea modelelor ilustre se împletește cu instruirea, cu practica susținută și cu o bună judecată (Mack, 2011, p. 242). Așadar, nu tot ceea ce era îngăduit era și de folos. În plus, se cuvine să arătăm că, începând cu secolul al XVI-lea, scrisul epistolar se înveșmîntează din ce în ce mai frecvent în hainele limbilor vernaculare, iar acest proces de adaptare la resursele idiomatice ale limbilor vorbite de popoarele europene a condus, în secolul al XVII-lea, la o înflorire fără precedent a comunicării prin intermediul scrisorilor (Camargo, 2006b, p. 272).

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, scrisoarea, mai cu seamă cea familiară, a devenit o formă literară foarte populară. Conștiința că arta de a scrie scrisori este asemănătoare cu arta de a conversa a impulsionat, în Europa occidentală, reformarea stilului epistolar, care, în perioada menționată, a preluat unele din trăsăturile stilistice ale etichetei conversaționale din salonul aristocratic: eleganță, plasticitate, vioiciune și spirit. Retorica epistolară a fost convertită în arta de a simula sinceritatea, naturalitatea și spontaneitatea. Aceasta este epoca în care devin foarte populare culegerile de scrisori alcătuite cu rolul estetic de a asigura divertismentul, aceasta este epoca în care capătă strălucire romanul epistolar cult (Camargo, 2006b, p. 273). În alți termeni, statutul funcțional al epistolei s-a schimbat substanțial, din moment ce ceremonialul fatic și conativ al scrisorii a cedat prim-planul unei retorici a expresivității cu valențe mimetice și estetice (Gurkin Altman, 1982, *passim*).

Încă din zorii Revoluției Industriale, pe măsură ce tehnologii precum tiparul, producția de hîrtie, mașinile de scris și telecomunicațiile (telegraful, telefonul și internetul, îndeosebi) au dobîndit, unele în secolul al XIX-lea, altele în secolul al XX-lea, o importanță crescîndă în viața cotidiană, prestigiul cultural și retoric al scrisorii s-a diminuat într-atît încît străvechea și înalta artă a compoziției epistolare a fost preschimbată într-un gen minor de scriitură utilitară, cu regim de manifestare aproape cotidian.

3. Etape în evoluția scrisului epistolar în spațiul cultural românesc

În spațiul locuit de români, evoluția scrisului epistolar în limba română este strîns legată de dezvoltarea vieții sociale și, prin aceasta, de istoria limbii române ca limbă de comunicare a oamenilor instruiți¹³ și ca limbă de cultură. Primul document scris în limba română și totodată „cea mai veche mărturie a stilului epistolar în limba română” (Chițimia & Toma, 1984, p. 32–33) este scrisoarea negustorului Neacșu din Cîmpulung către Johannes Benkner, judele Brașovului, din [29–30 iunie] 1521. Scris în alfabet chirilic și conceput după model slavon, textul respectă uzanțele epistolare ale vremii, după cum se observă din studiul secvențelor de protocol inițial și final. Prin „cursivitatea frazei, limpezimea expresiei, precizia argumentării, concizia în transmiterea unor informații secrete, folosirea unui lexic cu precădere romanic, a unor sintagme des întîlnite în limba vorbită, a unei structuri morfologice și sintactice cu puține forme

¹³ „Zestrea noastră de vechi pagini laice este—dacă nu deosebit de numeroasă în primul veac de scriere românească (sec. XVI)—destul de variată, îmbogățindu-se însă în timp: ea numără scrisori (oficiale sau particulare), zapise (de vînzare, cumpărare, de danie sau de schimb), testamente, porunci, salvconduțe, mărturii sau memorandumuri (despre unele cheltuieli, despre bir sau despre împărțirea unei moșii), inventare (de avere sau de zestre, de dări sau de vămi), acte de întărire, dovezi, chitanțe, însemnări, socoteli (de venituri și cheltuieli), acte diplomatice, catastife, ordine de plată, acte (de cununie, de hotărnicie), itinerare ș.a.” (Chițimia & Toma, 1984, p. 29).

arhaice” (Chițimia & Toma, 1984, p. 29), *Scrisoarea lui Neașu* sprijină ipoteza că tradiția scrisului în limba română precedă începutul veacului al XVI-lea (Densusianu, 1938, Gheție, 1982, Gheție & Mareș, 1974, Ivănescu, 2000, Munteanu & Țara, 1983, Philippide, 1888, Pușcariu, 1987, Rosetti, 2002 etc.). În același timp, scrisoarea probează că, în mai toată Europa, retorica epistolară se adaptează din ce în ce mai bine la resursele idiomatice ale limbilor vernaculare.

Fără să intrăm în complicate detalii de factură istorică, precizăm că studiul colecțiilor de vechi documente și acte¹⁴ care au circulat în spațiul locuit de români oglindește existența a două mari filoane epistolare, tipul apusean, concretizat în texte epistolare redactate în latina medievală și în unele din limbile vecinilor catolici ai românilor (germană, maghiară ș.a.), și tipul bizantin, concretizat în texte redactate mai ales în acord cu tradițiile slavonă și greacă (Camariano-Cioran, 1971, Iorga, 1972, Panaitescu, 1965). Până la apariția scrisorilor redactate în limba română (secolul al XVI-lea), cancelariile sînt dominate de scrisul epistolar de tradiție latină (cf. seria *DRH C Transilvania*) și slavonă (cf. seria *DRH B Țara Românească* și *DRH A Moldova*), recursul la un cod sau la altul fiind reglementat de necesități culturale și culturale variate¹⁵.

Între secolele al XVI-lea și al XVII-lea, structura și trăsăturile stilistice ale textului epistolar, dar și taxonomia scrisorilor redactate în limba română¹⁶ atestă, fără dubiu, conturarea unui stil epistolar constituit, la origine, sub influența modelelor străine (Bădescu, 2003).

Începînd cu secolul al XVIII-lea, practica epistolară este întregită și de o teorie epistolară de import condensată în manuscrise¹⁷ și tipărituri¹⁸. În veacul al XIX-lea¹⁹, cele mai multe dintre epistolarele românești au repere comune în modelele oferite de spațiul cultural francez. În general, acestea sînt traduceri parțiale ale unor lucrări cu rol didactic, așa cum aflăm, de pildă, din primele pagini ale *Epistolarului culesu shi întocmitu asfelu* de C. Donescu, care cuprinde „instrucțiunile date de Domnul Philipon de la Medelaine, atît asupra stilului epistolar îndeobște, adică asupra calităților ce trebuie a avea acest stil, cît și asupra fieșicăruiia fel de scrisori în parte, aplicîndu-le întru toate cu firea limbei noastre” (Donescu, 1840, p. IV).

Maniera în care modelele occidentale au fost preluate și adaptate coordonatelor socio-culturale româ-

¹⁴În studiul de față vom face referire mai ales la *Documenta Romaniae Historica* (DRH), serie elaborată sub egida Academiei Române, fără a neglija antologiile realizate de colective de lingviști precum Chivu *et al.* (1979), Chițimia & Toma (1984) ș.a.

¹⁵Pentru detalii asupra impactului tensiunii cultural – cultural în traducerea vechilor texte românești a se vedea Gafton (2012, p. 127–153).

¹⁶Aspectul va fi discutat în partea a doua a articolului nostru.

¹⁷Din *Catalogul manuscriselor românești*, publicat de G. Ștrempel, între 1978 și 1992, Oancea (1988, p. 81–82) a extras lista manuscriselor care conțin elemente de teorie epistolară: *Epistolar în limba slavonă și română*, sec. al XVIII-lea (ms. nr. 2456); *Manual de corespondență*, 1787 (ms. nr. 2746); *Fragment de manual epistolar*, sec. al XIX-lea (ms. nr. 1143); *Modele de scrisori, acte și cuvîntări ocazionale*, sec. al XIX-lea (ms. nr. 1686); *Manual epistolar*, sec. al XIX-lea (ms. nr. 1800); *Epistolografie*, 1841 (ms. nr. 4185); *Formulări epistolare*, sec. al XIX-lea (ms. nr. 4364); *Epistolar*, 1845 (ms. nr. 5808).

¹⁸Unul din primele manuale de teorie epistolară tipărite, în secolul al XVIII-lea, în spațiul cultural românesc este lucrarea lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, *Scurt izvod pentru lucruri de obște și de chilin în scrisori de multe chipuri. De pre limba slovenească pre limba rumînească scos și întocmit, spre folosul pruncilor neuniți*, publicată, în 1792, la Sibiu, în tipografia lui Petru Bart. Tipograful va reedita lucrarea, în 1803, cu titlul *Învățătură foarte folositoare pentru facerea răvașelor sau scrisoarelor, instanțurilor, contracturilor, dieților sau testamenturilor și darea titulelor fieștecăruiia stat și altele*, fără a mai menționa numele traducătorului (Fugariu, 1970, I, p. 138–140; Soare, 2013, p. 66–68).

¹⁹Anul 1840 se remarcă prin apariția a două manuale epistolare: V. Urzescu, *Epistolar sau modele de scrisori pentru tot felul de trebuințe, cules din cei mai vestiți autori noi și vechi, franțezi și alți, cu formulele politeții moderne...*, Tomul I, București, 1840 (Urzescu, 1840) și C. Donescu, *Epistolarium culesu shi întocmitu asfelu*, București, 1840 (Donescu, 1840). În anii următori, acestora li se adaugă alte lucrări, dintre care amintim: Constantin Diaconovici Loga, *Epistolarium românesc pentru facerea a tot felul de scrisori ce sînt în viața societății omenesti la multe întîmplări de lipsă (acum întîia oară lucrat de CDL)*, Pesta, 1841; Sava Popovici, *Epistolar sau carte de învățătură pentru deprinderea în corispondințe și scrisori, atît private cît și politice, care vin mai des în viața omenească înainte*, Sibiu, 1847; A. Pretorian, *Cursu Practicu de stilu epistolaru, dupe V. Doublet*, București, 1857; Sava Popovici, *Epistolar sau carte de învățătură pentru deprinderea în corispondințe și scrisori, atît private cît și politice*, edițiunea a doua, Sibiu, 1863; I. Suchianu, *Noțiuni de stil și compozițiuni cu bucăți din autorii români vechi și moderni. Stil epistolar pentru uzul clasei a IV-a secundare*, București, 1898 (ediția I, 1890). Inventarul de lucrări specializate poate fi completat de cărțile românești de retorică care cuprind și capitole concentrate asupra artei epistolare, precum D. Gusti, *Ritorică română pentru tinerime*, Iași, 1852; ediția a II-a, *Ritorică română*, Iași, 1875.

nești rezultă din analiza manualelor publicate de V. Urzescu și C. Donescu. Foarte asemănătoare în ceea ce privește structura și conținutul, cele două lucrări subliniază importanța însușirii de către epistolier a unor principii ale stilului epistolar și a unor formule convenționale pe care să le valorifice în diverse ipostaze, în corespondența oficială și în cea particulară. Colecțiile de scrisori propuse ca modele sînt precedate de pagini introductive care sistematizează recomandări fundamentate teoretic. În continuitatea tradiției renașcentiste, stilul epistolar este pus în relație cu tripartiția stil simplu – stil moderat – stil înalt, iar încercările de definire a scrisorii se dezvoltă pornind de la regulile fundamentale ale conversației, astfel încît unele din calitățile stilului epistolar, „deslușirea, cuviința și curățenia limbii” (Urzescu, 1840, p. 4) să reflecte preocuparea protagoniștilor angajați în schimbul de scrisori de a-și adecva discursul în acord cu legăturile dintre ei.

Părțile introductive ale celor două epistolare sînt completate cu recomandări privind forma textelor, prin menționarea unor reguli particulare ce țin de „șeremonialul material al unei scrisori: adică starea cea din lăuntru, suscripția, chipul de a pecetlui și d'a plicui” (Urzescu, 1840, p. 10). Dacă interacțiunea scrisă cu membrii familiei sau cu prietenii se caracterizează prin eliberarea de convenții, scrisorile solemne, adresate unor destinatari de rang înalt, trebuie să respecte un protocol bine conturat, individualizat mai ales prin stil, îndeosebi prin formulele de început și de sfîrșit, precum și prin calitatea limbii valorificate în scrisul epistolar. Astfel, adresa trebuie să reflecte calitatea sau rangul destinatarului (*Sire, Prea Înălțate Doamne, Domniia ta, Domnule, Doamnă* etc.), iar formula finală se cuvine elaborată în aceeași notă oficială sau reverențioasă: „Sînt cu cinstirea cea mai deosebită...” (Urzescu, 1840, p. 11), „Priimește închinăciunea simțimentelor mele celor mai alese ce ți-am mărturisit...” (Donescu, 1840, p. 39) etc.

Scopul declarat al manualelor epistolare este acela de a-l ajuta pe cititorul educat să își însușească principiile fundamentale ale compunerii de scrisori, dar nu atît prin fixarea și impunerea unui set de reguli, cît mai ales prin familiarizarea cu modele valoroase, demne de imitat în redactarea propriei corespondențe. Prin urmare, partea cea mai amplă a lucrărilor are caracter ilustrativ, prin punerea laolaltă a unor fragmente din corespondența marilor epistolieri, organizate, în funcție de conținutul lor, în clase bine delimitate. Principalele tipuri de scrisori comune celor două culegeri sînt: *scrisori de Anul Nou, felicitării, scrisori de compătimire, scrisori de cerere, scrisori de mulțumire, scrisori de recomandație, scrisori de prieteșug, familiare sau glumitoare, scrisori de noutăți*. În plus, *Epistolarium...* lui Donescu cuprinde modele de *scrisori serioase și morale, scrisori imputătoare, scrisori îndreptătoare*, însă exclude scrisorile „în pricini de amor, care ar aduce scandal într-un epistolarium” (Donescu, 1840, p. IV). Manualul lui Urzescu se distinge prin cîteva specii inedite precum *scrisori și bilețuri de invitație sau poftire, scrisori de întrebări de sănătate*, fără a renunța la *scrisori de simțimente de amor* sau chiar la *scrisori de cerere în căsătorie*, cadre care se vor păstra și la care ghidurile de bune maniere de pînă în a doua jumătate a secolului al XX-lea încă se vor raporta. Caracterul inductiv al celor două cărți de învățatură se reflectă în inserarea unor modele de scrisori simple, adaptabile vârstei și statutului social al protagoniștilor, limitate la profilarea unor situații comunicative de mare frecvență epistolară: scrisoarea unui fiu către tatăl său, scrisoare către un protector sau către un prieten etc.

Asemănări există și în planul tehnicii de expunere. Fiecare clasă de scrisori beneficiază de o prezentare succintă care îi evidențiază trăsăturile definitorii, apoi demersul didactic continuă prin introducerea unor epistole alese și, acolo unde este posibil, a răspunsurilor corespunzătoare, ilustrările fiind decupate din corespondența unora dintre cei mai iscusiți epistolieri: Doamna de Sévigné, Racine, Voltaire, Rousseau ș.a.

Proiectate „pentru trebuința și folosul de obște” (Urzescu, 1840, p. XV), cele două îndreptare își propun să vină în întîmpinarea celor mai diverse nevoi comunicative de tip epistolar, paginile introductive anunțînd apariția unor volume ulterioare care să surprindă complexitatea corespondenței comerciale. Mai mult, V. Urzescu menționează proiectarea unei a treia părți a manualului său, care să completeze acest ansamblu epistolar cu scrisori ce abordează subiecte de morală, filosofie, politică sau literatură. Aceste prime volume păstrate pînă astăzi reflectă cel mai bine dinamica valorilor stilistice și retorice care definesc genul epistolar românesc în evoluția sa.

Dacă în perioada veche a culturii române scrisoarea era cultivată cu intensitate în mediul oficial, ca

instrument diplomatic, administrativ și comercial, secolele al XVIII-lea și al XIX-lea ilustrează pătrunderea ei în mediile selecte ale societății, unde devine expresie a educației alese și emblemă a conversației rafinate. Epistolierul veacurilor anterioare adopta, în scrisorile redactate în limba română, formularistica de tip slavon, impusă prin practica epistolară desfășurată în cancelariile domnești, fie în mod individual, fie, de cele mai multe ori, prin intermediul unui scribe, așadar fără a se confrunța cu scrieri explicit normative. Progresul tehnologic și modernizarea vieții socio-culturale au permis pătrunderea scrisorii în medii din ce în ce mai diverse și, în acest cadru, nevoia unor repere a determinat în mod firesc apariția manualelor epistolare în limba română, realizate prin traducerea și imitarea unor scrieri similare străine. Prin imitație creatoare, traducătorii și autorii de manuale epistolare își arogă identitatea de învățător, adresându-li-se tuturor celor ce vor să deprindă arta compoziției epistolare, dar mai ales tinerimii și demoazelelor, adică tinerilor care deprind *ars dictaminis* într-un cadru instituțional, în școli și pensioane. În această epocă de maximă dezvoltare a scrisului epistolar românesc, încercările de justificare a utilității îndrumătoarelor epistolare se transformă cu ușurință în apologii ale scrisorii: „O scrisoare făcută cu o bună judecată, împodobită frumos și așezată după orînduială (...) dă dovadă de adevăratul merit al unui om, de duhul, buna educație și chiar și de caracterul său și dobîndește laudă și cinste de la toți care au citit-o, și adeseori ieste și temelul unui viitor fericit” (Urzescu, 1840, p. XII).

Bibliografie

- Aristotel (2004). *Retorica*, ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, note și comentarii de Ștefan-Sebastian Matei, Editura Iri, București.
- Bădescu, L. (2003). *...și au scris carte... Eseu asupra epistolei medievale în literatura română*, Editura Ars Docendi, București.
- Bly, R. W. (2004). *Webster's New World Letter Writing Handbook*, Wiley Publishing Inc., Indianapolis, IN.
- Bühler, K. (2011). *Theory of Language. The Representational Function of Language*, translated by Donald Fraser Goodwin in collaboration with Achim Eschbach, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, [CrossRef](#).
- Camargo, M. (2006a). *Ars dictaminis*, în Thomas O. Sloane (ed.), *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford University Press, p. 60–62, [CrossRef](#).
- Camargo, M. (2006b). *Epistolary Rhetoric*, în Thomas O. Sloane (ed.), *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford University Press, p. 271–275, [CrossRef](#).
- Camariano-Cioran, A. (1971). *Academiile domnești din București și Iași*, Editura Academiei R.S.R., București.
- Chițimia, I. C. & Toma, S. (coord.) (1984). *Crestomație de literatură română veche*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Chivu, Gh., Georgescu, M., Ioniță, M., Mareș, Al. & Roman Moraru, A. (eds) (1979). *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei R.S.R., București.
- Crystal, D. (2004). *Language and the Internet*, Cambridge University Press, [CrossRef](#).
- Densușianu, O. (1938). *Histoire de la langue roumaine*, tome II, *Le seizième siècle*, Librairie Ernest Leroux, Paris.
- Dominik, W. & Hall, J. (eds) (2007). *A Companion to Roman Rhetoric*, Blackwell Publishing.
- Donescu, C. (1840). *Epistolarul culesu shi întocmitu asfelu*, Tipografia lui Eliad, București.
- Erskine, A. (2007). *Rhetoric and Persuasion in the Hellenistic World: Speaking up for the Polis*, în Ian Worthington (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing.
- Fischer, S. R. (2001). *A History of Writing*, Reaktion Books, London.
- Fugariu, F. (ed.) (1970). *Școala ardeleană*, 3 volume, studiu introductiv și note finale de Romul Munteanu, Editura Albatros, București.
- Gafton, Al. (2012). *Reflectarea tensiunii cultural/cultural în procesul de declarare a surselor textului biblic. Cazul vechilor traduceri românești*, în „Analele Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași”, secțiunea IIIe. *Lingvistică*, tomul LVIII, p. 127–153.
- Gheție, I. (1982). *Introducere în studiul limbii române literare*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Gheție, I. & Mareș, Al. (1974). *Introducere în filologia românească*, Editura Enciclopedică Română, București.
- Gurkin Altman, J. (1982). *Epistolarity. Approaches to a Form*, Ohio State University, Columbus, OH.
- Habinek, Th. (2005). *Ancient Rhetoric and Oratory*, Blackwell Publishing, [CrossRef](#).
- Iorga, N. (1972). *Bizanz după Bizanz*, Editura Enciclopedică Română, București.
- Iovine, A. (2010). *Teoria e prassi dell'epistolografia greca tardoantica*, Università degli studi di Napoli “Federico II”, teză de doctorat, [online](#).
- Ivănescu, G. (2000). *Istoria limbii române*, ediție îngrijită de Mihaela Paraschiv, Editura Junimea, Iași.
- Jeffreys, E. M. & Kazhdan, A. P. (1991). *Epistolography*, în Kazhdan, A. P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, Oxford University Press, Oxford – New York, p. 718–720, [CrossRef](#).
- Kazhdan, A. P. & Ševčenko, I. (1991). *Modesty, Topos of*, în Kazhdan, A. P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, Oxford University Press, Oxford – New York, p. 1387, [CrossRef](#).

- Mack, P. (2011). *Letter-Writing Manuals*, în *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford University Press.
- Metzeltin, M. & Thir, M. (2013). *Antropologia textului*, traducere în limba română de Octavian Nicolae, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- Meyer, M. (2010). *Principia Rhetorica. Teoria generală a argumentării*, traducere în limba română de Aurelia Stoica, studiu introductiv de Constantin Sălăvăstru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- Munteanu, Șt. & Țăra, V.D. (1983). *Istoria limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București.
- Murphy, J.J. (2001). *Rhetoric in the Middle Ages. A History of the Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, AZ.
- Oancea, I. (1988). *Istoria stilisticii românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Panaiteșcu, P.P. (1965). *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei R.P.R., București.
- Perelman, L. (1991). *The Medieval Art of Letter Writing. Rhetoric as Institutional Expression*, în Charles Bazerman, James Paradis (eds), *Textual Dynamics of the Professions. Historical and Contemporary Studies of Writing in Professional Communities*, The University of Wisconsin Press, Madison, p. 97–199, [online].
- Philippide, Al. (1888). *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Editura Libăriei Frații Șaraga, Iași.
- Poster, C. (2007). *A Conversation Halved. Epistolary Theory in Greco-Roman Antiquity*, în Carol Poster, Linda C. Mitchell (eds), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, p. 21–51.
- Pușcariu, S. (1987). *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediție îngrijită de Magdalena Vulpe, postfață de Dan C. Mihăilescu, Editura Eminescu, București.
- Quintilian (1974). *Arta oratorică*, 3 volume, traducere de Maria Hetco, Editura Minerva, București
- Radner, K. (ed.) (2014). *State Correspondence in Ancient World. From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*, Oxford University Press, CrossRef.
- Roberts, W. (1843). *History of Letter-Writing from the Earliest Period to the Fifth Century*, William Pickering, London, [online].
- Rockinger, L. (1863). *Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte*, Band IX, Teil 1, Georg Franz, München, [online].
- Rosetti, Al. (2002). *Histoire de la langue roumaine des origines au XVIIe siècle*, édition de Dana-Mihaela Zamfir, Clusium, Cuj-Napoca.
- Sciarrino, E. (2007). *Roman Oratory before Cicero: the Elder Cato and Gaius Gracchus*, în Dominik & Hall, 2007, p. 54–66.
- Silvas, A.M. (2007). *Gregory of Nyssa: The Letters. Introduction, Translation and Commentary*, Brill, Leiden – Boston, MA, CrossRef.
- Soare, L. (2013). *Crestomație de limbă română veche și modernă (1521–1881)*, Editura Universitaria, Craiova.
- Ștrempel, G. (1978–1992). *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I (1987), vol. II (1983), vol. III (1987), vol. IV (1992), Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Thomas, C.G. & Webb, E.K. (1994). *From orality to rhetoric: an intellectual transformation*, în Ian Worthington (ed.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, Routledge, London – New York.
- Urzescu, V. (1840). *Epistolar sau modele de scriitori pentru tot felul de trebuințe, cules din cei mai vestiți autori noi și vechi, franțezi și alți cu formulele politeții moderne...*, Tipografia Pitarului Constandin Pencovici, București.
- Vlad, C. (2008). « *Le texte iceberg* » *aux frontières de la linguistique, de la pragmatique et de la semiotique*, în „Revue Roumaine de Linguistique”, an LIII, nr. 3, p. 341–360.
- Witt, R. (1982). *Medieval “Ars Dictaminis” and the Beginning of Humanism: a New Construction of the Problem*, în „Renaissance Quarterly”, vol. 35, nr. 1 (primăvara, 1982), p. 1–35, CrossRef.